

Da las dretgiras istoricas a l'organisaziun giudiziala odierna, part 1

■ **Dretgiras èn instruments per garantir e mantegnair l'urden public e privat. En il Grischun èn naschidas dretgiras cun l'introducziun da la constituziun giudiziala francona en il 9avel tschientaner.** Questas dretgiras imperialas e districtualas (per la Rezia Sura) respectivamain dretgiras da contadi (per la Rezia Sut) èn sa svilupadas pli tard a dretgiras da cumpromiss (per la Lia da la Chadé e la Lia da las Diesch Dretgiras) ed a dretgiras d'appellaziun (per la Lia Grischa), cumpletadas da la helvetica ed amplifitgadas il 1851 ed il 1854 cun dretgiras cirquitalas (criminalas) e cun dretgiras districtualas (civilas). La Dretgira chantunala grischuna era ina dretgira d'appellaziun. Il 1907 è entrà en vigur in nov urden da process civil ch'ha survivì il tschientaner. Las refurmas giudizialas dal 2000 e 2009 han aboli las dretgiras cirquitalas en favur da las dretgiras districtualas (resp. regiunals a partir dal 2017).

Temp feudal

Dapi l'introducziun da l'organisaziun giudiziala francona en il 9avel tschientaner ha la dretgira da contadi, presidiada d'in burgamester autorisà, exequì la pusanza giudiziala. L'onni 960 ha l'imperatur Otto I cedi la giurisdicziun a l'uvestg da Cuira. L'elecziun dal stab da derschaders per ils dis d'audienza ordinaris la primavaira e l'atun succedeva senza la participaziun dal pievel. Durant il temp feudal era il signur feudal a medem temp era signur giudizial. En il decurs da la dissoluziun successiva dal domini feudal en il Grischun han cuvits surpiglià il presidi da la dretgira (dretgira da mastral).

En il temp medieval tardiv han ils vischinadis acquistà respectivamain dals signurs il dretg d'eleger libramain il personal da la dretgira (derschader, burser, giurads/truaders, mussaders/assessurs) u da proponer agens candidats per l'elecziun da quel. Cun la fundaziun dals cumins en il 15avel tschientaner è sa manifestada pli e pli era la pretensiu da dar al pievel il dretg d'eleger il mastral che adempliva – sper sia rolla politica e militara dominante entaifer la Lia respectiva, las dretgiras autas ed ils cumins – era funcziuns da derschader entaifer la dretgira criminala e savens era entaifer quella civila. La dretgira da la curt episcopala, ina dretgira d'appellaziun, è vegnida abolida tras ils Artitgels da Glion dal 1526. Avant il 1395 n'existivan naginas dretgiras per dispitas tranter ils signurs ed ils cumins respectivamain ils singuls individis. Responsablas per tals cas eran la

dretgira da contadi a Rankweil (Vorarlberg) per la Rezia Sut respectivamain la dretgira imperiala e districtuala a Rottweil (Württemberg) per la Rezia Sura. Questas dretgiras eran però memia lunsch davent, uschia ch'ins installava, tenor basegn, dretgiras da cumpromiss en la regiun. La Lia da la Chadé e la Lia da las Diesch Dretgiras han mantegnì il sistem da la dretgira da cumpromiss, entant ch'ils signurs da la Lia Grischa han institui il 1395 ina dretgira d'appellaziun per l'entira Lia. Quella è vegnida mantegnida il 1424 e declerada impegnativa per tut la Lia Grischa.

Dal 1524 fin a la helvetica

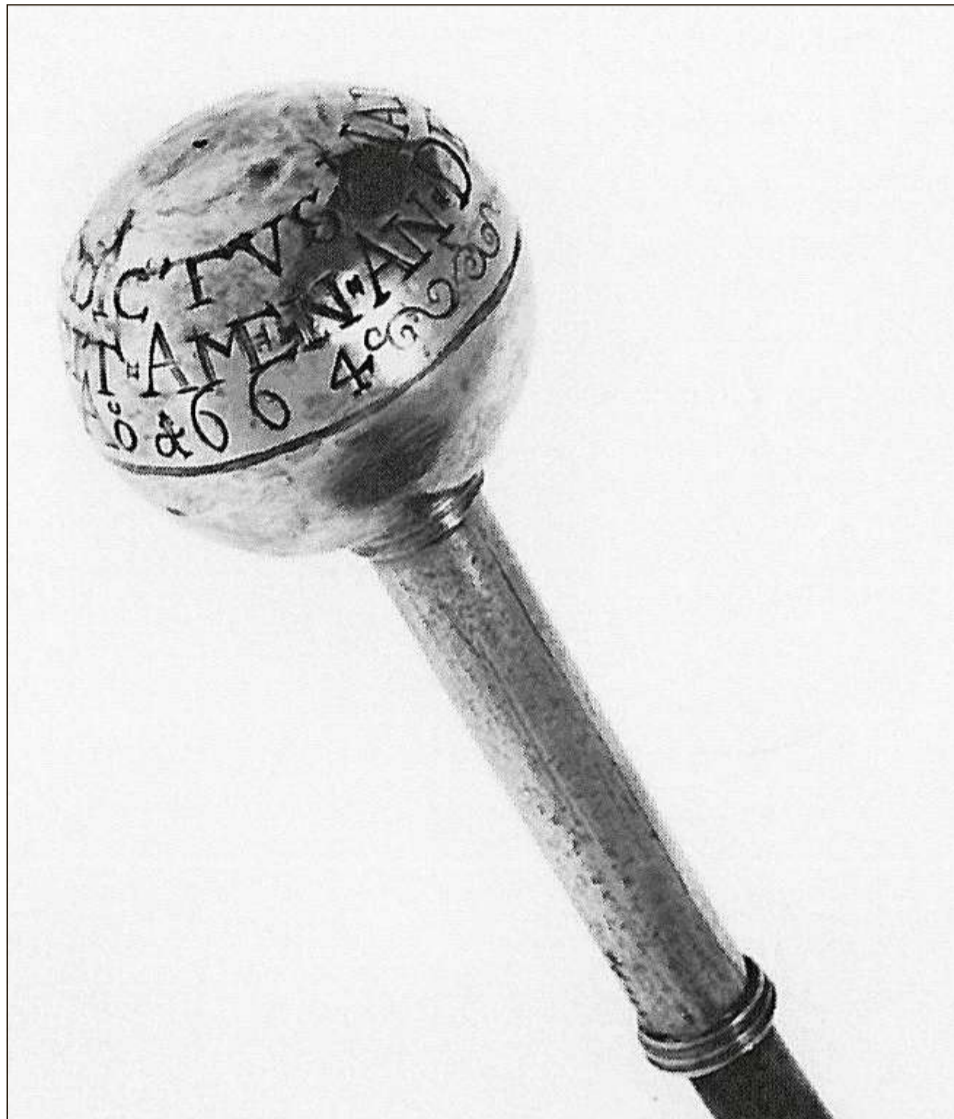
Suenter la fundaziun da la Republica il 1524 ed a basa dals Artitgels da Glion dal 1526 han la plipart dals cumins e vischinadis cumprà ora relativamain spert la gronda part dals dretgs giudizials e d'alters dretgs feudals. En la nova giurisdicziun han continuà ils signurs nobilitads en il decurs dals trais tschientaners republicans a giugar la rolla principala. L'uffizi da derschader, collià cun la mastralia, era interessant oravant tut per glieud che steva politicamain en la segunda lingia u per persunas che aspiravan ad ina carriera politica.

L'organisaziun da las dretgiras republicanas era ordvart multifara. La Lia da la Chadé e la Lia da las Diesch Dretgiras possedeavan mo dretgiras d'emprima istanza e dretgiras da cumpromiss localas, installadas ad hoc. En cas da litas che surpassavan ils cunfins da las Lias engaschav'ins ina dretgira cun represchentsants da la Lia betg participada. En cas d'ina litra tranter duas Lias è sa svilupada la pratica da convocar la terza Lia betg participada sco dretgira da cumpromiss. En cas impurtants, che reguardavan tuttas trais Lias, installava la Dieta federala ina dretgira mixta ed engaschava era derschaders externs. Las dretgiras autas eran districts puramain administrativs, senza competenzas giudizialas. La fragmentaziun federalistica dal Grischun ha cuntanschì ina culminaziun en la diversità caotica da las dretgiras e dals statuts giudizials.

Adolf Collenberg

Giurisdicziun

Dal temp da la Republica da las Trais Lias (1524) fin a la refurma da la Constituziun chantunala dal 1851/54 consistivan las dretgiras ordinaris dal mastral, dal stab da dretgira e da 6–24 giurads. Il mastral tegneva la batgetta, quai vul dir ch'el presidiava la dretgira, senza però disponer dal dretg da cussegljar, proponer pai-

Batgetta da dretgira dal cumin da la Lumnezia (17avel tschientaner).

nas u truar; quai dastgavan far mo ils giurads/truaders che decidevan era davart mintga pass processual, e quai tenor tschientament ed en buna fai u sa referind al dretg imperial dal 1532 (Carolina). Il mastral aveva mo da palesar e d'exequir la paina tenor il trument dals giurads. La dretgira pudeva recurrer ad in succurs extern, numadamain a l'uschenumnà vanzament dal dretg (zuosaz, biriheters) sco era ad in u plirs assistents giuridics, ils uschenumnads undraivels terz. La dretgira civila e matrimoniala vegniva convocada a datas fixas e, dapi il 16avel tschientaner, en localitads communalas. Las partidas s'exprimivan savens senza mussader. La dretgira criminala sa reuniva tenor basegn, oriundamain mo il mardi (il Ziustag/Diensttag; Zeus era il dieu da la dretgira), a partir dal temp medieval tardiv mintga trais dis, cun excepziun da dumengias e firads, e quai da l'alva fin a la rendida dal sulegl. Ella tractava mo in cas per seduta e truava sche pussaivel il medem di. L'arrestaziun succedeva sin accusaziun dals donnegiads u sin denunzia dal burser/secalmeister. En cas d'ina inquisiziun difficila vegniva applitgada era la tortura. Il mastral convocava il stab da dretgira (salter, burser, scrivant), ils giurads e l'eventual succurs. Sbiris cun alumbart survegliavan la seduta convocada sut tschiel avert, per ordinari sin la piazza communal. Il «rintg», ina classembannida, separava la dretgira dal pievel. Surpassaments verbals ed auters delicts visavi l'embannida vegnivan chastiads cun multas u, sco en la Val Schons, cun tagliar ora la lieunga (p.ex. en cas d'insultas da la dretgira). Amez il rintg era ina maisa cun batgetta e spada. Ils derschaders ed ils giurads sesevan, tut ils auters stevan en pe. La dretgira dastgava bandunar ils lieus embannids pir suenter la sentenza. Las partidas na s'exprimivan betg sezzas, mabain tras lur mussaders. Suenter la regulaziun da tut las formalitads d'avertura dal process manavan il salter ed il sbir l'inculpà en il rintg e schlargiavan la chadaina. Alura suandavan il plant e la consultaziun a part da l'inculpà, da ses parents, da ses avugads, da ses procuraturs (bistands) e da dus en-fins trais giurads, silsuenter la resposta e la seramentaziun da las perditgas (ils umens

cun trais dets, las dunnas cun il maun sin il pèz dretg). Las partidas stuevan cumpromiss la vardad da lur inculpaziun respectivamain l'innocenza da l'accusà. A la fin sa cussegljavan ils giurads. Senza confess formal na dastgava nagin vegnir condemnà. En cas da dubis pli gronds vegniva applitgà sut circumstanzas l'uschenumnà giudizi da Dieu. Il mussader dal plant prelegeva il trument. En cas da paina da mort deliberavan ils giurads anc ina giada davart dretg u grazia, per exempel executar cun la spada enstagl da la suga, sepulir l'executà sin santeri enstagl da sutterrà il ordaifer il mir-santeri u sut la furtga. Sche la grazia vegniva refusada, rumpeva il mastral e derschader la batgetta e bittava quella davant il truà, dond al boier il cumond d'execuziun. Ordavert gieva il derschader cun ils mussaders, suandads dal boier e da ses famegl cun il sentenzià en chadaina, accompagna dal spiritual suandà dals sbirs e giurads e dal pievel. Enturn la furtga vegniva furmà in rintg, en il qual il boier executava il truà (dunnas vegnivan najentadas). En tscherts cumins, sco quels da Tavau u da la Lumnezia, rumpeva il derschader la batgetta pir en quest mument. Suenter avoir mess a mort il sentenzià al sepuliva il boier, tut tenor il trument, sin santeri, ordaifer il mir-santeri u sut la furtga, entant che la dretgira turnava en il rintg. Là constatava il mussader da la resposta solennamain ch'il delict saja ussa expià. A la fin admoniva il mastral u il spiritual il pievel a la virtid. Alura vegnivan il rintg e la spada lavads ritualmain, e la dretgira sa retirava en chasa-cumin. In cas spezial represchenta la dretgira nauscha. La refurma da l'urden processual dal 1851 ha remplazzà il sistem vegl-republican tras princips e furmas processualas modernas ed accordà la giurisdicziun en il Grischun a la Constituziun ed a las leschas federalas. Adolf Collenberg

18 commembers. Ella sa radunava al term s. Gieri (23 d'avrigl) en l'antieriura curt claustrala a Trun e, tenor basegn, era utrò (p.ex. a Tusaun u Andeer). Fin enturn il 1500 è ella stada l'emprima istanza, sch'ina dretgira era sezza partida, a partir dal 1535 mo ina curt d'appellaziun. Ultra da quai survegliava ella l'execuziun correcta dal dretg da la Lia Grischa e da la Brev da federaziun dal 1524 (mo en la Lia Grischa). Las duas autras Lias na possedeavan betg in'instituziun sumeglianta, essend che la Lia da la Chadé n'enconuscheva nagins dretgs unitars e la Lia da las Diesch Dretgiras mo paucs. Questas duas Lias operavan cun dretgiras da cumpromiss. Cas criminals giuditgavan tut ils cumins da las Trais Lias a moda irrevocabla. Suenter l'existenza mumentana da las 11 dretgiras districtualas durant la helvetica ha la Constituziun da Mediazion restabili il 1803 l'antieriur urden giudizial. La Lia Grischa ha restaurà sia dretgira d'appellaziun ch'ha furmà ina dretgira civila dal 1816–49, cun in president, in vicepresidente ed ovg giurads. Il Chantun ha installà da sia vart ina dretgira d'appellaziun chantunala suprema sco segunda istanza da dretg civil per la Lia da la Chadé e la Lia da las Diesch Dretgiras e sco terza istanza per la Lia Grischa. Quella sa radunava en roda a Tusaun, a Malans ed a Cuira, a partir dal 1808 mo pli a Cuira. Ad ella èn vegnidas attribuidas il 1814 l'inquisiziun e la sentenza da delicts politics. Suenter pliras refurmas surtut formalas, èn ils fatgs d'appellaziun vegnids reorganisads cumpletamain en ils onns 1848–51 e 1854. Dal 1839–60 ha la dretgira d'appellaziun chantunala era gi la funcziun d'ina dretgira da guerra. Adolf Collenberg

Bilantscha da tuttas trais Lias				
	Total	Lia Grischa	Lia da la Chadé	Lia da las Diesch Dretgiras
Dretgiras autas	26	8	11	7
Cumins	52	21	17	14
Dretgiras criminalas	47	19	15	13
Dretgiras civilas	69 e 2 schliadas	24	28	17 (+1)
Dretgiras matrimonialas	39	22	16+1 (+4 nunencon.)	1
Dretgiras da vischins civilas fin il 17. tsch.: En 3 dretgiras autas da la LG, 5 da la LCD e 3 da la LDD.				
Dretgira d'appellaziun criminala fed.: Ina tala ha existi mo en la LG.				
Cumins e dretgiras da vischins cun dretgira d'appellaziun definida:				
criminala		tuts	1	0
civila		7	5	2
matrimoniala		0	1	0
Cumins cun succurs defini:				
criminal		16	4	1
civil		1	2	0
matrimonial		3	1	0
Dretgiras spez. (exclus dretgira da puniziun) Han existi en 4 dretgiras autas da la LG, 8 da la LCD e 3 da la LDD.				
Elecziuns da cumin/da la dretgira: Annual u biennal				
Termins dal cumin: Schan. 2, mars resp. primavaira 3, avrigl/matg 17, zercl. 1, sett. 1, nov. 1 (rest variabel e p.p. nunenconuschent).				
Modus d'elecziun dal mastral: Directamain en il rintg, indirectamain tras electurs elegids dals vischinadis (electurs delegads), p.p. tras la sort tranter ils electurs proponids.				

Survista da las dretgiras dal temp da la Republica da las Trais Lias.

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.